

Сошніков Андрій Олександрович,

*доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри музейно-туристичної діяльності
Харківської державної академії культури
orcid.org/0000-0002-3019-5131
soshnikov.ao1972@gmail.com*

Тортіка Марія Валеріївна,

*доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри музейно-туристичної діяльності
Харківської державної академії культури
orcid.org/0000-0001-9674-5629
torteka@ukr.net*

РЕПЛІКИ ПЕРЕЩЕПИНСЬКОГО СКАРБУ В ЕКСПОЗИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ БОЛГАРІЇ ЯК ПРИКЛАД ВІДТВОРЕННЯ ТА МОДЕЛЮВАННЯ СТАРОВИННИХ АРТЕФАКТІВ В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЇВ

Мета статті – вивчити принципи введення реплік Перещепинського скарбу в експозицію ранньосередньовічної колекції Національного історичного музею Болгарії. Реквізит, бутафорія та репліки популярні у світі сучасного мистецтва. Якщо раніше їх використовували лише в театрі, кіно та рекламі, то сьогодні їх дедалі частіше замовляють музеї для своїх експозицій. Моделі та копії дають змогу експозиціонеру створювати візуальні образи оригіналів, які з певних причин не можуть бути задіяні як експонати. Точні копії з характеристиками реального об'єкта можуть бути зроблені як з реального предмета, так і з його зображення. Як до успішного прикладу звернемося до болгарського музейного досвіду застосування реплік в експозиційній діяльності. Зазначається, що Перещепинський скарб став основним археологічним доказом існування болгарської державності протягом 1300 років. Ці предмети працюють на ідею національної тягlosti та величчi болгарської державності. Автори статті вважають, що точне відтворення артефактів Перещепинського скарбу покликане емоційно вплинути на відвідувачів, адже таємнича історія знахідки скарбу, загадка його походження, багатство і розмаїтість перещепинського золота – усе це тримає відвідувачів у постійній зацікавленості розповіддю екскурсовода. Така організація експозиційного простору стала каталізатором подальшого комунікаційного зростання болгарської музейної мережі. В експозиціях почали широко використовувати копії, реконструкції, новоділи, муляжі та інші науково-допоміжні засоби. Розміри найбільшого історичного музею в Болгарії приваблюють дедалі більше відвідувачів, і, відповідно, пропонуються екскурсії різнопланового характеру. Так, НІМ реалізує свій музейний потенціал на максимально високому рівні, використовуючи історичні репліки як експозиційний матеріал.

Ключові слова: музей, музейна комунікація, експозиційна діяльність музею, репліки, артефакти, археологічні пам'ятки, туризм, Перещепинський скарб, євразійські кочівники, Велика Болгарія, хан Кубрат, Національний історичний музей Болгарії.

Soshnikov Andriy,
*Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Museum and Tourism Activities
Kharkiv State Academy of Culture
orcid.org/0000-0002-3019-5131
soshnikov.ao1972@gmail.com*

Tortika Maria,
*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Museum and Tourism Activities
Kharkiv State Academy of Culture
orcid.org/0000-0001-9674-5629
torteka@ukr.net*

REPLICAS OF THE PERESHCHPINSKY TREASURE IN THE EXPOSITION OF THE NATIONAL HISTORICAL MUSEUM OF BULGARIA AS AN EXAMPLE OF FORMATION AND SIMULATION OF ANCIENT ARTIFACTS IN THE EXPOSITION ACTIVITIES OF MUSEUMS

The purpose of the article is to study the principles of introducing replicas of the Pereshchepinsky treasure into the exhibition of the early medieval collection of the National Historical Museum of Bulgaria. Props, props and replicas are popular in the world of contemporary art. Previously, they were used only in theater, cinema and advertising, but today they are increasingly ordered by museums for their exhibitions. Models and copies allow the exhibitor to create visual images of the originals, which for certain reasons cannot be used as exhibits. It is noted that the Pereshchepinsky treasure became the main archaeological evidence of the existence of Bulgarian statehood for 1300 years. These items work on the idea of national gravity and the greatness of the Bulgarian statehood. The authors of the article believe that the accurate reproduction of the artifacts of the Pereshchepinsky treasure is intended to have an emotional impact on those visitors, because the mysterious history of the discovery of the treasure, the mystery of its origin, the wealth and variety of Pereshchepinsky gold – all this keeps visitors in constant interest in the guide's story. Such an organization of the exhibition space was a catalyst for the further communication growth of the Bulgarian museum network. Copies, reconstructions, remakes, dummies and other scientific aids began to be widely used in exhibitions. The size of the largest historical museum in Bulgaria attracts more and more visitors and, accordingly, excursions of a varied nature are offered. Thus, IM realizes its museum potential at the highest possible level, using historical replicas as exhibition material.

Key words: museum, museum communication, exhibition activities of the museum, replicas, artifacts, archaeological sites, tourism, Pereshchepinsky treasure, Eurasian nomads, Greater Bulgaria, Kubrat Khan, National Historical Museum of Bulgaria.

Вступ. Актуальність теми дослідження. Реквізит, бутафорія і репліки популярні в сучасному мистецтві. Якщо раніше їх використовували лише для театру, кінозйомок та реклами, то сьогодні їх дедалі частіше замовляють музеї для своїх експозицій. Моделі та копії дають змогу експозиціонеру створити візуальний образ оригіналу, який через певні причини не може бути задіяний як експонат. Точні копії з характеристиками реального об'єкта можуть бути зроблені як з реального предмета, так і з його зображення. Вони можуть бути виконані фахівцями макетної майстерні в будь-якому

масштабі, розмірі та складності. Як до успішного прикладу звернемося до болгарського музейного досвіду застосування реплік в експозиційній діяльності.

Ступінь розробленості проблеми. Цілком логічно розділити літературу за цією темою на дві групи. Перша – це дослідження конкретних пам'яток, тобто історіографічні та археологічні розвідки з болгарської середньовічної історії. Насамперед це стосується знахідок з унікального Перещепинського скарбу, який широко представлений у вигляді реплік в експозиції Національного історичного музею (НІМ) Болгарії.

За Перещепинським комплексом у літературі закріпилася назва найбагатшого скарбу I тис. н. е. на території Європи, що засвідчено різномовними енциклопедичними виданнями та довідниками.

Винайденню Перещепинського скарбу присвячено монографії, розлогі альбоми, каталоги виставок, буклети й календарі. Бібліографічний опис наукової літератури, присвяченої дослідженню скарбу, займає не один десяток сторінок. Першими в цьому списку стоять імена українських археологів І. А. Зарецького та М. О. Макаренка, які не тільки обстежили місце знахідки й зберегли «скарб», а й підготували праці про це сенсаційне відкриття. Колектив учених Ермітажу в Санкт-Петербурзі в складі В. М. Залеської, З. О. Львової, Б. І. Маршака, І. В. Соколової і Н. О. Фoniaкової опублікував два солідні наукові дослідження «Сокровища хана Кубрата». В Україні найбільш ґрунтовне дослідження могильників перещепинського типу крізь призму слов'яно-кочових відносин провели київські археологи А. Т. Сміленко, О. М. Приходнюк і О. В. Комар. Завдяки дослідженням останнього в археологічній літературі з часом утвердився спеціальний термін для позначення цього типу артефактів – «пам'ятки перещепинської культури» (Сміленко, 1997, с. 190–196; Приходнюк, 1999; Комар, 2000, с. 125–133; Супруненко, 2021, с. 3–4).

Інша група літератури з цієї теми містить роботи болгарських музеологів С. Гюрова (Гюрова, 2006), Ст. Кр'ястевої (Кр'ястева, 2003), Кр. Шарової, І. Драєва, І. Кіськова, В. Тодорової (Музеи и памятники на културата, 1988), а також матеріалів Конференції за підсумками діяльності двосторонньої болгарсько-американської комісії зі збереження культурної спадщини у Болгарії (Софія 28–29 листопада 2016 р.) (Музейни експозиции и стандарти: Погляд наперед, 2017), на підставі яких можна оцінити процес розвитку музейної справи в Болгарії.

Мета статті – вивчити принципи введення реплік Перещепинського скарбу в експозицію ранньосередньовічної колекції Національного історичного музею Болгарії.

Виклад основного матеріалу. Національний історичний музей (НІМ) Болгарії створено в результаті базового проекту Міністерства культури Болгарії з визначення 1300-річчя

Болгарської держави, на сьогодні він є найбільшою музейною установою країни. На думку авторів музейної концепції НІМ, його експозиція має представити подробиці становлення болгарської держави від Першого Болгарського царства до сьогодення. Однак через брак наявного матеріалу музейні пам'ятки взято з колекцій інших музеїв (зокрема, Національного археологічного та Національного етнографічного музеїв) і передано до НІМ з метою збагачення його експозиції.

НІМ спочатку розташовувався в будівлі Судової палати (музей відкрили в 1973 р., перша виставка відбулася в 1984 р.). У 2000 р. фонди НІМ переведено до колишньої урядової резиденції «Бояна». З моменту відкриття НІМ його фонди стабільно поповнювалися, а колекції ставали дедалі різноманітнішими та об'ємними. Сьогодні НІМ налічує близько 650 тисяч одиниць зберігання. Як сучасний європейський музейний центр, він інтегрований в освітні й туристичні національні програми.

Під час підготовки експозиції з раннього середньовіччя її основними домінантами задля повноти та комплексності сприйняття матеріалу було представлено дев'ять експонатів, які спочатку входили до виставкової серії як копії (Іл. 1–2). Їхнє завдання було виключно комунікативним, і акцент робився на точності виготовлення автентичних деталей. Для того щоб зрозуміти значення такої науково необґрунтованої уваги до явно допоміжного музейного матеріалу, необхідно уточнити історичне значення Перещепинського скарбу.

Цей комплекс дорогоцінностей, знайдених 29 травня 1912 р. поблизу села Мала Перещепина Костянтинівського повіту Полтавської губернії (нині це Новосанжарський район Полтавської області), займає особливе місце серед ранньосередньовічних старожитностей степової зони Дніпровського Лівобережжя. Скарб випадково знайшли пастушата. Знахідка була настільки разючою, що незабаром про неї дізналося все село. Скарби швидко розійшлися по руках, а згодом вони були частково зібрані до колекції Ермітажу. Слід зазначити, що через два дні після знахідки Полтавська архівна комісія направила до села археолога Івана Зарецького. Він зробив перший опис місцевості та об'єктів, зібрав дрібні речі в селян.

Іл. 1–2. Копії речей з Перещепинського скарбу в експозиції Національного історичного музею в Софії (фото авторів статті)

Великі золоті посудини та унікальні предмети були зібрані в селян поліцією та губернськими органами. У результаті І. Зарецькому вдалося описати їх і сфотографувати у вигляді «натюр-морту». У тому ж році цей скарб було опубліковано дослідником у місцевому археологічному виданні.

Під час вилучення скарбу із землі селяни поламали багато цінних речей, а скляні посудини (келихи?) розбили й викинули. Багато

ржавих предметів, як-от залишки зброї та зброї, імовірно, зазнали тієї ж долі. Серед того, що збереглося, – сокирка, фрагменти меча.

Попри всі лиха, яких зазнав скарб, більша його частина (понад сто предметів, включно з дрібними речами та монетами) була декількома партіями передана до Державного Ермітажу. Зараз колекцію повністю оброблено й опубліковано. Загальна вага античних, візантійських, перських, кавказьких золотих виробів

становила 25 кг і 50 кг срібних. Серед коштовностей були амфори, блюда, кубки, тарілки, 11 золотих і 10 срібних чаш, золотий ритон і золоті прикраси другого ритона, який не зберігся, посох у золотому окуванні, намисто із золотих візантійських солідів, дві пари золотих гривень, наколінники, меч у золотих піхвах, стремена і сідло, понад 250 золотих пластин, які нашивалися на одяг, масивна золота пряжка (близько 500 г), 7 браслетів і 7 перстнів, інкрустованих аметистами, сапфірами, тигровим оком, гранатами, гірським кришталем, смарагдами та іншим дорогоцінним камінням, 69 золотих візантійських монет імператорів Тіберія, Маврикія, Фоки, Іраклія і Константа II. Особливу мистецьку цінність мають дві срібні тарілки – грецька з написом про те, що на початку VI ст. ця річ реставрувалася за розпорядженням Патерна, єпископа міста Томі (нині Констанца, Румунія), та сасанідська із зображенням царя Шапура II (310–363).

Отже, більша частина Перещепинського скарбу була зосереджена в Ермітажі. Виняток становлять предмети, які були перевезені до Полтави й згодом були втрачені під час Другої світової війни: два золоті наконечники для ремня, дві золоті бляшки, невелика золота трубочка, пара золотих сережок, золота монета – солід імператора Іраклія, золоті цвяхи, кілька шматочків сусального золота, золоті цвяхи, два шматки парчі і золотий ковпачок (Приходнюк, 1999, с. 22).

Від самого початку навіть попередні знання про скарб показали, що речі з нього здебільшого були виготовлені у Візантії, а візантійські монети надали докази того, що скарб був закопаний не пізніше середини VII ст. До того ж показово, що соліди Константа II, як і багато інших монет зі скарбу, мають два отвори по обідку, тобто якийсь час їх використовували як нашивки на одяг, намисто тощо.

Перещепинський скарб – це скарб трьох світів: кочового, візантійського та іранського. Тут кочові вироби під впливом іранського та візантійського мистецтва поєднуються з розкішними поясами та зброєю, виготовленими у візантійських придворних майстернях у давньотюркській традиції і є дипломатичними дарунками степовим володарям. Візантійські подарунки, що мали задобрити неспокійних степовиків, схилити їх до дружби з імперією та прийняття

християнства, поєднуються з награбованими кочівниками церковними скарбами. Іранські золоті посудини VII ст., що потрапили до кочового вождя за загадкових обставин, є надзвичайно рідкісними, оскільки на той час з перської тореветики збереглося переважно художнє срібло. З письмових джерел відомо, що у 620 р., після розкішного бенкету, візантійський імператор Іраклій подарував своїм союзникам-кочівникам весь дорогоцінний посуд, що стояв на святковому столі. Це сталося після захоплення храму в Шізі, однієї з головних святинь Ірану, та царського палацу Дастакерд (Приходнюк, 1999, с. 24).

Датуючи окремі предмети скарбу, необхідно враховувати, що збірки коштовностей ніколи не були одноразовими, а накопичувалися протягом усього життя власника або навіть кількох поколінь. Не виключено, що як подарунки до скарбу могли потрапити предмети значно більш ранні, які вже вийшли з ужитку і моди при візантійському дворі, а також вироби, виготовлені в сасанідських майстернях V–VI ст. і, можливо, при дворах степових володарів. До останньої, «степової групи», належать деякі предмети (кухлі, келихи, накладки, бляшки), для яких характерний своєрідний «кочівницький» орнамент, що набув поширення в степовому регіоні приблизно з другої половини VII ст. Основним утворювальним елементом цього орнаменту була пальмета з округлим вигнутим листям-волютами. Гармонійні поєднання пальмет утворювали пишні й різноманітні візерунки, що зазвичай вкривали поверхні посудин, поясних бляшок та інших великих і дрібних предметів.

Розглянемо особливості Перещепинського скарбу. Тривалий час і, за звичаєм, до сьогодні його називають «скарбом». Потім з'явилася гіпотеза, що він належав поминальному храму і, нарешті, що це поховальний комплекс одного з великих володарів того часу чи жертвоне поховання коштовностей.

Останні дві гіпотези видаються найбільш вірогідними. Скарб було зарито у відносно невеликій ямі 1,42 м в поперечнику і 1,06 м глибини. Крім коштовностей, у ямі знайшли фрагменти дубового дощатого настилу, залишки зотлілої шовкової тканини із застряглими в ній золотими нитками. Золоті пластини, тонкі квадрати з отворами по кутах, були набиті на якусь

основу, обтягнуту шовковою тканиною. Цих пластин було достатньо для великого саркофага або нош розміром 290x72, 5x51,8 см. Автори гіпотези про поховальний характер пам'ятки вважають ці факти свідченням правильності та обґрунтованості свого припущення. Як додатковий доказ вони проводять аналогію зі скарбом, знайденим у Кунбобоні в Угорщині. Оскільки жодних решток в обох похованнях не було знайдено, вони припускають, що тут або відбулося трупоспалення, або це поминальний кенотаф.

Хто ж той небіжчик, якому присвячено скарб? Його етнічна належність досі залишається дискусійною. Якщо одні дослідники (М. І. Артамонов, О. І. Айбабін, Б. І. Маршак, О. І. Семенов, К. М. Скалон) зараховують знахідку до старожитностей хозарських, то інші (Й. Вернер, З. О. Львова, Р.С. Орлов, І. О. Гавритухін, В. М. Залеська, А. М. Обломський) – до болгарських старожитностей. Відомий російський археолог А. К. Амброз уважав цей скарб царським або ханським поминальним комплексом (Приймак, Супруненко, 2005, с. 16).

Німецький археолог Йоахім Вернер висловив припущення, що це може бути Кубрат (Куврат), хан «Великої Болгарії» (Вернер, 1988). Ця гіпотеза стала панівною в болгарській і татарській історичній літературі, науково-популярних виданнях, перейшла на сторінки підручників. Вона знаходить підтримку й серед окремих учених в Україні. Та остаточного розв'язання проблеми, хто ж був похований у Малій Перещепині й кому належали поминальні дари, наразі не знайдено. На жаль, досить часто окремі публікації супроводжуються домислами, коли замість достовірних фактів з'являються сенсаційні «відкриття» на кшталт нововиявлених ханів-кочівників – фундаторів Києва та гіпотези про «Балтавар-Полтаву».

Згідно з писемними джерелами, «Велика Болгарія» розташовувалася в степах Приазов'я та Кубані. Точні дата смерті чи народження хана Кубрата не відомі. Той факт, що останки стародавнього правителя лежать на околиці Малої Перещепини, також заперечують багато вчених. Навряд чи сини Кубрата вирішили поховати покійного в далеких землях кочівників-кутігурів, адже це приблизно 500–700 км на північ від його вотчини. Однак на одній із золотих каблучок читається монограма «Бат Орхани

правителя» (Органа був дядьком Кубрата) або навіть ймовірніше «Куврата правителя». Якщо це прочитання правильне, то, скарб належить Кубрату або, можливо, одному з його спадкоємців, у якого був забраний хозарами, які вторглися в степ у другій половині VII ст. Припускають, що цей вождь не пішов разом з ханом Аспарухом на Дунай і сподівався утриматися у своїх старих володіннях. Він був захоплений на північному прикордонні своєї території ворогами, які, можливо, були хозарами, і загинув у битві з ними. Хозарський полководець або хан (каган?) поповнив захоплений скарб новими золотими та срібними посудинами, виготовленими та оздобленими за власним смаком і модою. Отже, Перещепинський скарб поповнився речами кінця VII ст. – початку VIII ст. Хозарський хан помер, і частину скарбу було поховано разом з ним.

У 1989 р. дослідження скарбу було підсумовано на симпозіумі в Софії, який підтвердив, що одна з монограм читається як «Кубрат», а друга – як «патрикіос Органа» (це були засновники об'єднання «Велика Болгарія» в Приазов'ї). Учасники симпозіуму дійшли висновку, що скарб заховав наступник Кубрата, імовірно, його син Батбай, який після падіння «Великої Болгарії» залишився в причорноморських степах і перебував у постійному військовому конфлікті з хозарами (Сміленко, 1997, с. 191).

Виявлення чорних вугільних грудок і шарів попелу наштовхнуло вчених на думку, що небіжчика спалили, а дерев'яний саркофаг, у якому містився скарб, зсипали попіл і залишки обгорілих кісток. Відсутність будь-яких слідів, що ідентифікують могилу, як-от курган, надгробок, дає змогу припустити, що поховання було таємним. Можливо, через цю обережність могила залишилася непограбованою.

Місце поховання, імовірно, було розташоване на низькому піщаному березі, можливо, у його затоці, оскільки на початку XX ст. серед дюн подекуди виблискували невеликі озера. Із цього факту можна зробити висновок, що поховання відбулося завдяки тимчасово відведеному руслу річки. Згідно з письмовими джерелами, хозари так ховали свого кагана або й інших знатних осіб. Якщо поховання перебувало під водою понад тисячу років, то ерозія мала бути дуже сильною. До того ж здебільшого було

пошкоджено поховальну камеру, а скарб, що налічував важкі предмети, добре вкриті мулом, зберігся в розмитому вигляді, поки його не виявили.

Під час розробки загальної концепції експозиції НІМ було залучено до співпраці Ермітаж. У результаті в залі номер три «Болгарська держава в середні віки. VII–XIV ст.» було виставлено високоякісні репліки Перещепинського скарбу (Лл. 1–2). На сайті НІМ зазначено, що всі дев'ять копій цього скарбу є «родзинкою» ранньосередньовічної експозиції, предметами експозиційного мистецтва в натуральну величину з усіма необхідними пропорціями і фактурами. Але «золоті» глечик, кубки, ритони для вина, чаші, персні, пряжки для ременя, бляшки – усе це були не оригінали з особистого запасу болгарського аристократа, а їх копії, хоч і бездоганні та дорогі. Виникає запитання: «Навіщо вони були потрібні для розвитку загального експозиційного сюжету?».

Сьогодні у сфері збереження культурної спадщини широко розповсюдженою є практика створення новоробу. Це створює ілюзію бачення артефактів у їх первинному, не зіпсованому часом вигляді у відвідувачів, які воліють бачити їх «як є», а не в реальному стані. Розглянута тенденція стосується певних реставраційних практик, переважно практики «реконструкції», яку використовують, коли ступінь автентичності експозиційного матеріалу вкрай малий або зовсім відсутній. Певні явища минулих культур можуть бути відтворені майже заново лише тоді, коли вони відповідають критеріям науковості, їх історію докладно вивчено, технологічних прийомів дотримано, використано матеріали автентичності, а стильову єдність збережено. Однак чим нижчий ступінь автентичності історичних та культурних артефактів, тим більша наявність новоробів. Слід зазначити, що в багатьох із наших сучасників досить слабо розвинена здатність сприймати відреставровані пам'ятки, які зберігають елементи руйнації, патину, сколи, забруднення,

втрати та інші сліди часу. Від реставраторів дедалі частіше очікують відновлення об'єктів спадщини до первісного стану. Такий тип очищень призводить не лише до зайвого оновлення пам'ятки, а й до низки грубих помилок, які спричиняють їх втрату або спотворення.

Новоробству часто сприяє фактор симуляції. У деяких випадках навіть тривіальні артефакти можуть стати каталізатором для відтворення та моделювання цієї старовини. Як наслідок, автентична річ породжує й посилює новоробство, пропонуючи грати в старовину, романтизуючи її з позицій сучасності. Бутафорське прирівнюється до автентичного, що забезпечується відповідними історичними атрибутами завдяки новоробам, які імітують автентичні артефакти.

Висновки. З огляду на вищесказане, зробимо висновок, що Перещепинський скарб ніби ілюструє можливість археологічного доказу існування болгарської державності протягом 1300 років. Його предмети, представлені в НІМ як особливо точні копійні відтворення, працюють на ідею національної тягlosti та величі болгарської державності. Інакше кажучи, точне відтворення артефактів Перещепинського скарбу покликане справити емоційний вплив на відвідувачів, адже таємнича історія знахідки скарбу, загадка його походження, багатство й розмаїтість перещепинського золота – усе це тримає відвідувачів у постійній зацікавленості розповіддю екскурсовода. Така організація експозиційного простору стала каталізатором подальшого комунікаційного зростання болгарської музейної мережі. В експозиціях почали широко використовувати копії, реконструкції, новоділи, муляжі та інші науково-допоміжні засоби. Розміри найбільшого історичного музею в Болгарії приваблюють дедалі більше відвідувачів, і, відповідно, пропонуються екскурсії різнопланового характеру. Отже, НІМ реалізує свій музейний потенціал на максимально високому рівні, використовуючи історичні репліки як експозиційний матеріал.

Список використаних джерел:

1. Вернер Й. (1988). *Погребалната находка от Малая Перещепина и Кубрат – хан на Българияте*. Софія: БАН, 56 с.
2. Гюрова, С. (2006). Музейното дело в България 1944–1951г. *Сборник статии и документи: Фондация Арете Регионален исторически музей*. Плевен, 493 с.
3. Комар О. (2000). Монограми Перещепинського комплексу. *Східний світ*, 1, с. 125–133.

4. Комар О. (2001). Кубрат і «Велика Болгарія»: проблема джерелознавчого аналізу. *Сходознавство*, Київ, 13–14, с. 133–155.
5. Кръстева Ст. (2003). *Студии по музеология. Тотем. Тезауруси. Кунсткамери. Виртуални пространства*. Книга първа. София: Изд-во Издателската агенция ФДК, 376 с.
6. *Малоперещепинське диво*: Зарецький І. А. Скарб, знайдений при селі Мала Перещепина Костянтинградського повіту Полтавської губернії; Кулатова І. А., Супруненко О. Б. Археологічна дослідницька діяльність І. А. Зарецького; Приймак В. В., Супруненко О. Б. Перещепинський «скарб» (2013). Полтава: ТОВ «АСМІ». 104 с. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської держобламіністрації.
7. *Музеи и памятники на културата* (1988). Бр. 1. София: Комитет за искусство и культура, Наука и искусство, 66 с.
8. *Музейни експозиции и стандарти: Поглед напред* (2017). София: «Издава Българо-американската комисия за образователен обмен «Фулбрайт» и Фондация «Моят музей», 343 с.
9. Приймак, В. В., Супруненко О. Б. (2005). *Перещепинський «скарб»*. Київ-Полтава: Вид-во «АСМІ», ВЦ «Археологія». 24 с. Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури. Полтавська обл. організація конгресу українських націоналістів. Сер. «Скарби України», вип. 1.
10. Приходнюк О. (1999). *Гуни та протоболгари в Європі (за історичними та археологічними джерелами)*. Київ, 50 с.
11. Сміленко А. Т. (1997). Про пограниччя Болгарії і Русі в раннє середньовіччя. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. Збірник наукових статей, присвячених 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. НАН України, Інститут археології. Редколегія: В. Д. Баран (відповідальний редактор), Р. В. Терпиловський, Н. С. Абашина. Київ; Львів: РАС, с. 190–196.
12. Супруненко О. Б. (2012). Перещепинський скарб та його епоха: Міжнародна наукова конференція у Комсомольську. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2012 = Antiqities of the Dnieper Left Bank Regions 2012*: Збірник наукових праць / Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК; Інститут археології НАН України; ЦОДПА; [Наук. і відп. ред. Супруненко О.Б.; редколегія: Івакін Г. Ю., Ковальова І.Ф., Кулатова І. М. та ін.]. Київ-Полтава: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, с. 3–14.

References:

1. Verner, Y. (1988). *Pogrebalnata nahodka ot Malaya Pereshchepina i Kubrat – han na B'lgarite [The funerary finds from Malaya Pereshchepina and Kubrat - Khan of the Bulgarians]*. Sofiya: BAN, 56 s. [in Bulgarian].
2. Gyurova, S. (2006). *Muzeynoto delo v B'lgariya 1944–1951g. Sbornik statii i dokumenti: Fondatsiya Arete Regionalen istoricheski muzey [Collection of articles and documents: Arete Foundation Regional History Museum]*. Pleven, 493 s. [in Bulgarian].
3. Komar, O. (2000). *Monogrami Pereschepinskogo kompleksu. Shidniy svit [The World of the Orient]*, 1, s. 125–133. [in Ukrainian].
4. Komar, O. (2001). *Kubrat I «Velika BolgarIya»: problema dzhereloznavchogo analizu. Shodoznavstvo [The Oriental Studies]*, Kiyiv, 13–14, s. 133–155. [in Ukrainian].
5. Kr'steva, St. (2003). *Studii po muzeologiya. Totemi. Tezaurusi. Kunstkameri. Virtualni prostranstva [Studies in Museology. Totems. Thesauruses. Kunstkammer. Virtual spaces.]*. Kniga p'rva. Sofiya: Izd-vo Izdatelskata agentsiya FDK, 376 s. [in Bulgarian].
6. *Malopereschepinske divo [The Malo Pereschepino miracle]: Zaretskiy I. A. Skarb, znaydeniy pri sell Mala Pereschepina Kostyantynogradskogo povitu Poltavskoyi guberniyi; Kulatova I. A., Suprunenko O. B. ArheologIchna doslidnitska dIyalnIst I. A. Zaretskogo; Priymak V. V., Suprunenko O. B. Pereschepinskiy «skarb»* (2013). Poltava: TOV «ASMI», 104 s. Tsentr ohoroni ta doslIdzhen pam'yatok arheologIyi upravlnnnya kulturi PoltavskoYi derzhobladmInIstratsIyi. [in Ukrainian].
7. *Muzei i pamyatniki na kulturata [Museums and monuments of culture]* (1988). Br. 1. Sofiya: Komitet za iskusstvo i kultura, Nauka i iskusstvo, 66 s. [in Bulgarian].
8. *Muzeyni ekspozitsii i standarti: Pogled napred [Museum exhibitions and standards: looking ahead]* (2017). Sofiya: «Izdava B'lgaro-amnrikanskata komisiya za obrazovaten obmen «Fulbrayt» i Fondatsiya «Moyat muzey», 343 s. [in Bulgaria].
9. Priymak, V. V. & Suprunenko, O. B. (2005). *Pereschepinskiy «skarb» [Pereshchepyno "treasure"]*. KiYiv-Poltava: Vid-vo «ASMI», VTs «ArheologIya». 24 s. Tsentr pam'yatkoznavstva NAN UkraYini I Ukrayinskogo Tovaristva ohoroni pam'yatok IstorIyi ta kulturi. Poltavska obl. organIzatsiya kongresu ukrayinskih natsIonalIstIv. Ser. «Skarbi UkraYini», vyp.1. [in Ukrainian].

-
10. Prihodnyuk, O. (1999). Guni ta protobolgari v Evropi (za Istorichnimi ta arheologichnimi dzherelamimi) [The Huns and the Proto-Bulgarians in Europe (based on historical and archaeological sources)]. Kiyiv, 50 s. [in Ukrainian].
11. Smilenko, A. T. (1997). Pro pogranichchya Bolgariyi i Rusi v ranne serednovichchya. *Problemi pohodzhennya ta istorichnogo rozvitku slov'yan* [Problems of the Origin and Historical Development of the Slavs]. ZbIrnik naukovih statey, prisvyachenih 100-richchyu z dnya narodzhennya Viktora Platonovicha Petrova. NAN UkraYini, Institut arheologiyii. RedkolegIya: V. D. Baran (vIdpovIdalnyi redaktor), R. V. Terpilovskiy, N. S. Abashina. KiYiv; LvIv: RAS, s. 190–196. [in Ukrainian].
12. Suprunenko, O. B. (2012). Pereschepinskiy skarb ta yogo epoha: Mizhnarodna naukova konferentsIya u Kom-somolsku. *Starozhitnosti Livoberezhnogo PodnIprov'ya – 2012 = Anti quities of the Dnieper Left Bank Regions 2012*. [Antiquities of the Left-Bank Dnipro - 2012 = Anti quities of the Dnieper Left Bank Regions 2012]. ZbIrnik naukovih prats / Tsentri pam'yatkoznavstva NAN UkraYini I UTOPIK; Institut arheologIYi NAN UkraYini; TsODPA; [Nauk. I vIdp. red. Suprunenko O.B.; redkolegIya: Ivakin G. Yu., Kovalova I.F., Kulatova I. M. ta In.]. KiYiv-Poltava: Tsentri pam'yatkoznavstva NAN UkraYini I UTOPIK, s. 3–14. [in Ukrainian].